

JERGILIKLI TOPONIMLER (KEGEYLI RAYONÍ MÍSAÍÍNDÁ)

Saliyev E.P,

Ájiniyaz atındađı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Jumatov J.B.

Ájiniyaz atındađı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15170675>

Kegeyli rayonı Qaraqalpaqstan Respublikasınıń paytaxtı Nókis qalasınıń arqa tárepinde jaylasqan. Orayı Kegeyli qalashası. Nókis, Shımbay, Qaraózek, Nókis rayonı hám Bozataw rayonları menen shegaralas. Rayonğa boysınıwshı 1 qala Xalqabad qalası, 8 awıl puxaralar jıyını, 8 máhelle puxaralar jıyınına bólingen.

Rayon tariyxına qaraytın bolsaq XX ásirde hám XXI ásirdeń basında Kegeyli rayonınıń shegarası sol rayon bolıp dúzilgenli berli bir neshe márte ózgergen. 1928-jıl 6-avgust óz aldına rayon bolıp dúzilgen kúni dep esaplanadı. 1959-jılı Kuybishev rayonı Kegeylige qosılıp onıń territoriyası jáne de úlkeydi. 1969-jılı Kegeyli rayonınan tiykarınan tolıđı menen Nókis rayonı, 2019-jılı Bozataw rayonı bólinip shıqtı hám olar hazirgi kúni óz aldına rayon sıpatında rawajlanıw jolında. Rayon jer maydanı tolıđı menen Ámiwdáryanıń oń jađına jaylasqan bolıp, ol 920 kvadrat kilometr jerdi iyeleydi Arqadan qublağa 40 kilometr, Shıđıstan batısqa 100 kilometrden ziyat, aralıqqa sozılğan.

Kegeyli rayonındađı toponomikalıq atamalar gáp bolğanda birinshi gezekte onıń etimologiyasına úlken dıqqat awdarıladı. Olar haqqında gúrriń hám ápsanalar da bar, ilimiy miynetlerde de jazılğan. Burın usı átirapta Kurder degen dárya taqlettegi ańgar bolğan. Ol haqqında talay pikirler bar. Solarğa súyenip aytatuđın bolsaq Qaraqalpaqlardıń XVIII ásirde usı házirgi átirapqa qaytadan tiykarlı túrde bekinisiwinen (dáslepki posıw Shıńđıs xan basqınshıları jábirinen bolğan) Kegeyli ataması jáne de kóbirek tilge alına baslağan. Sol esaptan qarağanda Kegeyli kanalı – ańgarı burınnan bar bolıwı kerek. Al, Kegeyli dep aytılıwınıń mánisi kanal boyı hám onıń átirapında qalıń Kegey ađashları ósken. Olar tiykarında Kegey eli yamasa Kegeyli atalıp ketken, degen pikirler bar. Akademik S.Kamalovtıń 1953-jılı shıqqan miynetinde: *Kegeyli áyyemgi dáwirlerden berli kiyatırğan atı emes ol XVIII ásirdeń baslarında qaraqalpaqlardıń usı kanal boyına kóship kelip, qonıs basqannan keyin atalğan bolsa kerek. Qaraqalpaqlar bul jerge kóship kelgennen keyin, olar Kegeyliniń sađasın jańadan qazıp aladı* degen pikirleri bar.

Biz bul miynetimizde Kegeyli rayoni aymagında jaylasqan ayırım toponimlerge sıpatlama beriwege háreket qıldıq.

Kegeyli – ótken ásirlerde házirgi Kegeyli kanalın qazğan waqıtları sol kanaldıń jađalarına kóplep Kegey terekleri otırđızılğan. Sonıń ushında bul kanaldıń atın jergilikli xalıq Kegeyli dep atap ketken. Kegey terekteń mıqlı, bekkem bolğanlıđı

sebepli burinlari adamlar arbağa gúpshek retinde hám tađi basqada kerekli jerinde paydalanğan. házirgi waqıtta bul atama rayonniń da, sovxozdiń da atına berilgen.

Xalqabad – Erterekte revolyutsiya jillari yađniy 1917-1919-jillari baspashılardan qorğanıw ushin qamal bolıp, qalada bazar payda bolğan eken. Jergilikli xalıq «Jawdan aman qaldıq, elimiz abad boldı» dep qalanıń atın «Xalqabad» qoyğan eken.

Júzim bađ - Xalqabad qalasınan 10 lağan km uzaqlıqta, Nókis-Shimbay joliniń shıǵıs tárepinde, erterekte úlken júzim bađı bolğan. Ol jerler óziniń júziminiń kópligi menen elimizge jayılıp ketken. Házirgi waqıtta ol jerdiń júzimleri joq bolıp ketken. Biraqta házirge shekem ol jerdi Júzimbađ dep ataydı.

Qızıl úy – Xalqabadtiń Nókis betki tárepinde jaylasqan bolıp, Xalqabat orayınan 5 km qashıqlıqta jaylasqan. Házirgi waqıtta bul jerlerde hesh qanday qızıl úy bolmasa da, xalıq solay dep ataydı. Jergilikli xalıqtıń bul jerlerdi qızıl úy dep atawınıń sebebi, eski waqıtlarda ruslar Tórtkúl menen SHimbay aralıǵına «oris jol» /asfalt/ salğan waqıtlari hár jerden pochta bólimlerin salğan. Sonı keyin ala «qızıl úy» dep atağan.

Iyshanqala – Xalqabad qalasınıń shıǵıs tárepinde jaylasqan. Iyshanqala dep atalıwınıń sebebi burinlari bul jerde kóplegen ataqlı iyshanlar jasağan. Qaraqalpaqlardıń eski ádetinshe jawgershilik jillari «jaw» «Iyshańa tiymeydi, meshitke kelmeydi» dep Iyshanqalanıń qamal bolıwınıń sebebi de sol eken. Bul jerlerdi hátteki Jóneyt xanda káramatlı jer dep shappağan. házirgi waqıtlari da usılay atalıp keledi.

Jaman awıl – Xalqabadtiń shıǵıs tárepinde Jaman awıl degen atamadađı awıl bar. Jaman awıl dep atalıwınıń sebebi Iyshanqaladađı jasap atırğan molla-iyshanlarğa suw bermegen kún kórinisine hár tárepleme tosqınlıq jasağan. Ulıwma ol jerdiń adamlari diniy adamlarğa qarsı bolğan.

Dárwaza qum – Házirgi Dárwaza qum xojalıǵı territoriyasında Dárwaza qum degen awıl bar. Dárwaza qum dep atalıwınıń sebebi burinlari bul jerde, házirgi Shimbay-Nókis joliniń eki shetinde oğada úlken, biyik qumlıqlar bolğan. Bul qumlıqlar adamlarğa alıstan kóringende, dárwaza sıyaqlı bolıp kóringen. Qumlardi asfalt joldiń astına jayıw ushin hám de Xalqabadtađı qurılıslarğa hám tađi basqa da nárselerge jumsap qurtqan.

Iyshan kópir – Kegeyli kanalında erte waqıtlarda bergi awıllar menen arđı awıllardıń jol qatnası qıyın bolğan. Tek gána qayıqlar arqali bir-biri menen qatnas jasağan. Qayıqlarda az muđdarda bolğan. Kegeyli kanaliniń bergi jaǵasında jasawshi qara iyshan xalıqqa bas bolıp biriktirip, Kegeyli kanalına kópir saldırgan. Sonıń ushında ol kópiri adamlar elege shekem Iyshan kópir dep ataydı. Keyingi waqıtlari ol kópir qaytadan jańa usılda salınğan.

Aqtuba dep atalıwshı jer Máteke Jumanazarov atındađı xojalıq territoriyasında jaylasqan. Aqtuba dep atalıwınıń baslı sebebi ol jerde duz káni bolğan. Ol jerdiń duzına adamlar shıpa tabıw maqsetinde túsken. Duz aq hám

o‘gada kóp dárejede jayilip jatıwına solay dep ataǵan. Házirgi waqıtta bul jerdiń duzınıń sapası túsip ketken hám de suwı da kóbeyip ketken.

Tentek jap – Quwanış jarmadan saǵa alıp, Xalqabad qalasınıń shıǵıs tárepinen aǵıp ótip, Dárwaza qum xojalıǵı territoriyasında mayda japlarǵa bólinip ketedi. Onıń Tentek jap dep atalıwınıń sebebi o‘gada suwı mol bolıp qaptalındaǵı awıl elatlardı suw alıp kete bergenklikten xalıq usılay ataǵan.

Shoq torańǵıl dep atalıwshı awıl puxaralar jiyini territoriyasında jaylasqan. Shoqtorańǵıl dep atalıwınıń sebebi joldıń boyında úlken kóp muǵdardaǵı torańǵıllar ósip turǵan. Házirgi waqıtta da ushıratıwǵa boladı. Sonıń ushında bul jerdi adamlar solay dep ataǵan.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Әбдимуратов Қ. Неге усылай аталған? – Нөкис: Қарақалпақстан, 1965.– 80 б.
2. Сейтнийазов К.М. Распространение типов географических названий в Каракалпакстане // Вестник Каракалпакского отделения АН Узбекской, 2001. № 3. С. 109-110.
3. Балтабаев О.О. Қорақалпоғистон Республикаси ойконимларининг ижтимоий-географик таҳлили. География фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати // Самарқанд, 2022.–45 б. – 2022.
4. Qaraqalpaqstan Respublikası geografiyalıq atamalarınıń túsindirme sózligi [Tekst]: sózlik / dúziwshiler: Q.M.Seytniyazov, O.O.Baltabayev, G.M.Abishov, M.D.Qurbanov, G.A.Tureeva. – Tashkent: Bookmany print, 2025. – 188 b.
5. Сейтнийазов, К., Салиев, Е. (2020). Географиялық атамалар хәм олардың пайда болуў себеплери. Республикалық Илимий теориялық онлайн конференция, 1(1), 66-68.
6. Iskenderov A.B., Saliev E.P., Jaksimuratov A.B. Qaraqalpaqstan geografiyası sabaǵında Aral teńiziniń geografiyalıq úyreniliw tariyxı // Anıq va tabiiy fanlarnı masofaviy o‘qitishning dolzarb masalalari. – 2023. – №. 11-3084. – С. 150-153.
7. Балтабаев, О. О., Узакбаев, К. К. У., Ешнйазов, Б. А., & Жаксымуратов, А. Б. (2023). ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ЖОЙ НОМЛАРИНИНГ ГЕОГРАФИК ЖИХАТДАН ТАДҚИҚ ҚИЛИНИШИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3(6), 24-32.
8. Балтабаев О.О. Қорақалпоғистон Республикасининг географик номларини топонимик мерос объектлари сифатида муҳофаза қилиш масалалари // Ўзбекистан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң ХАБАРШЫСЫ. 2023-жыл, 1-сан. – Б. 45-49.
9. Балтабаев О.О. Қарақалпақстан ойконимлериниң пайда болуўында гидрообъектлердин роли хәм әҳмийети // Пim hám jámiiyet. – 2022. №4. – Б. 31-33.
10. Балтабаев О.О. Қарақалпақстанда топонимикалық изертлеўлер // Магистрантлардың илимий мийнетлериниң топламы. – Нөкис. 2019. – Б. 66-69.
11. Baltabaev O. O., Turdimambetov I. R. TERRITORIAL DIFFERENCES IN THE LEXICAL-SEMANTIC STRUCTURE OF OIKONYMS OF THE REPUBLIC OF KARAKALPAKSTAN // Центральноазиатский журнал географических исследований. – 2024. – Т. 3. – С. 46-57.
12. Baltabaev O.O. Geographical study of place names in the territory of Karakalpakstan // Экономика и социум. – 2022. – №. 5-2 (92). – Pp. 61-65.
13. Turdimambetov I.R. Baltabayev O.O. Qoraqalpog‘iston Respublikasi oykonimiyasining hududiy tarkibi va tarixiy-madaniy ahamiyati (Monografiya). – T.: “ZEBO PRINT”, 2024. – 240 b.